

واکاوی جنگ رژیم بعث عراق علیه ایران از منظر حقوق بشردوستانه

افشین قشلاقی نیگجه*؛ احمدرضا توحیدی^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۳/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۷/۰۴

چکیده: حقوق بشردوستانه، شاخه‌ای از حقوق بین‌المللی است که هدف اصلی آن، حمایت کامل از افراد غیرنظامی و احترام به کشته‌شدگان در زمان جنگ‌های داخلی و جهانی است. برخی از صاحب‌نظران مسائل سیاسی و حقوقی معتقدند، جنگ به عنوان امری گریزناپذیر، باعث اختتام قواعد و مقررات جهانی نمی‌شود؛ بلکه، با ایجاد قوانین نوینی، باعث قانونمند کردن رفتار متخاصمان و انسانی کردن جنگ می‌شود. با ظهور جنگ، منافع ملی تهدید می‌شود. در چنین شرایطی بر تمام شهروندان آن کشور واجب است با تمام توان و ظرفیت‌های موجود به دفاع از حقوق کشور بپردازند. این مطلب ضرورت تحقیق و پژوهش در عرصه دفاع از منافع ملی ایران را نشان می‌دهد. مقاله حاضر با استفاده از روش کتابخانه‌ای و فیش برداری، گردآوری و تحلیل شده است. ایران با فاصله اندکی پس از پیروزی انقلاب اسلامی با جنگ هشت ساله رژیم بعث عراق علیه ایران مواجه شد. در این تحقیق تلاش شده تا میزان پایبندی رژیم بعث عراق به مقررات حقوق منازعه‌های مسلحانه و حقوق بشردوستانه مورد بررسی و ارزیابی قرار گیرد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد، در دوران دفاع مقدس، مقررات حقوق بین‌المللی بشردوستانه از جمله ممنوعیت کاربرد تسلیحات شیمیایی و تعرض به میراث فرهنگی توسط رژیم بعث عراق نقض شده است.

واژگان اصلی: جنگ تحمیلی، حقوق بین‌المللی بشردوستانه، تسلیحات

شیمیایی، میراث فرهنگی، حقوق منازعه‌های مسلحانه.

*۱. دانشجوی دکتری حقوق بین‌الملل عمومی دانشکده حقوق دانشگاه قم، نویسنده مسئول (afshinhoghghi@yahoo.com)

۲. استادیار حقوق بین‌الملل دانشکده حقوق دانشگاه قم.

مقررات حقوق بشردوستانه ریشه تاریخی دارد؛ به طوری که، نشانه‌های آن از نخستین بارقه‌های اجتماع بشری تاکنون وجود داشته است. در این میان جنگ‌ها، از ابتدا تابع مقرراتی است که دولت‌ها، آن‌ها را رعایت و در مواردی نقض کرده‌اند. نتایج یافته‌های تاریخی نشان می‌دهد، تفکر انسان‌دوستانه در تمدن‌های بدوی وجود داشته است. حقوق بین‌المللی، برای حقوق بشردوستانه در زمان جنگ اهمیت بسیاری قائل است و در حقوق بین‌المللی به صراحت اعلام شده که کشورها باید حقوق بشردوستانه را در جنگ‌های داخلی و یا بین‌المللی اجرا کنند. حقوق بشردوستانه، حقوق قابل اجرا در نبردهای مسلحانه است که کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو ۱۹۴۹ و دو پروتکل الحاقی ۱۹۷۷ مهم‌ترین منابع آن را تشکیل می‌دهد. حقوق بشردوستانه در سه سطح، از سوی جامعه در برابر کسی که اقدام به جنگ می‌کند، قابل اجرا است (دوسوالد-بک^۱، ۱۳۷۹: ۸۸).

جنگ رژیم بعث عراق علیه ایران (۱۹۸۰ تا ۱۹۸۸ میلادی)، خسارات بسیاری همانند تلفات انسانی، آسیب گسترده به زیرساخت‌های نظامی و غیرنظامی، کاهش میلیاردها دلار درآمد نفتی و افت ارزش پول ملی به دو دولت درگیر وارد نمود. خاستگاه بروز این جنگ، اختلافات مرزی و ایدئولوژیک میان دو کشور و همچنین، جاه‌طلبی‌های سیاسی صدام حسین عنوان می‌شود (Hiro, 2008: 1). سرانجام، این جنگ با پذیرش قطعنامه^۲ ۵۹۸ در تاریخ ۲۰ ژوئیه ۱۹۸۷ میلادی از سوی جمهوری اسلامی ایران، متوقف شد.

1. Louise Doswald-Beck

۲. هشتمین قطعنامه شورای امنیت، قطعنامه ۵۹۸ بود که در تاریخ دوم تیر ۱۳۶۶ هجری شمسی صادر شد. قطعنامه ۵۹۸ همانند قطعنامه‌های قبلی بر «آتش‌بس» تأکید داشت. در بند اول این قطعنامه آمده بود «اقدام اولیه برای حل مناقشه پس از آتش‌بس فوری» انجام خواهد شد؛ از این رو، حل مناقشه به مذاکرات پس از آتش‌بس موکول شده بود. تأکید بر بازگشت به مرزهای بین‌المللی نیز در قطعنامه ۵۱۴ (دومین قطعنامه) آمده بود؛ اما، مهم‌ترین تفاوت قطعنامه ۵۹۸ با قطعنامه‌های قبلی در بند ۶ آن است. در این بند، از دبیرکل سازمان ملل خواسته شد که با مشورت طرفین درگیر، هیئتی بی‌طرف برای تحقیق درباره «مسئولیت منازعه» تشکیل شود و به شورای امنیت گزارش دهد.

پس از گذشت مدت‌ها از وقوع تجاوز رژیم بعث عراق به خاک جمهوری اسلامی ایران، همچنان مطالعه ابعاد حقوقی آن امری ضروری به نظر می‌رسد. بررسی رخداد‌های جنگ تحمیلی، نقض‌های متعدد و سیستماتیک حقوق نبردهای مسلحانه را متبادر می‌کند. یکی از سیاه‌ترین و فجیع‌ترین حوادث تاریخ جنگ، استفاده از تسلیحات شیمیایی علیه ایرانیان و کردهای عراق است. رژیم بعث عراق در زمان جنگ، با نقض تعهدات بین‌المللی و قواعد حقوقی حاکم بر نبردهای مسلحانه، از سلاح‌های شیمیایی متعددی استفاده کرد.

به این دلیل در پژوهش حاضر، میزان پایبندی رژیم بعث عراق به حقوق نبردهای مسلحانه و حقوق بشردوستانه به عنوان مسئله اصلی تحقیق ارزیابی می‌شود؛ زیرا، برای دفاع حقوقی از کشورمان در مجامع بین‌المللی، راهی جز ادله و استدلال‌های حقوقی وجود ندارد.

پرسش اصلی پژوهش آن است که رژیم بعث عراق در زمان جنگ تا چه میزان به مقررات حقوق بین‌المللی بشردوستانه پایبند بوده است؟ تحقیق حاضر با استفاده از روش کتابخانه‌ای-اسنادی انجام شده است. روش گردآوری، تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از فیش‌برداری اسناد مکتوب، تجارب و نظرات کارشناسان و صاحب‌نظران حقوقی، ارزیابی نظرات و تلاش برای جمع‌بندی آن‌ها، انجام خواهد شد. تجزیه و تحلیل پژوهش به روش تطبیق داده‌ها با حقوق نبردهای مسلحانه است. همچنین، از مهم‌ترین اهداف این مطالعه، ارزیابی و تحلیل عملکرد رژیم بعث عراق از دیدگاه حقوق بین‌المللی بشردوستانه و توجه مجدد به ابعاد حقوقی جنگ تحمیلی است.

مفاهیم

برای آغاز بحث و واکاوی حقوق بشردوستانه در جنگ رژیم بعث عراق علیه ایران، مفاهیم «حقوق بشردوستانه» و «منازعه‌های مسلحانه داخلی و بین‌المللی» تا حد امکان تبیین می‌شود.

حقوق بشردوستانه

در جامعه انسانی گریزی از جنگ نیست. برخی از صاحب‌نظران مسائل سیاسی و حقوقی معتقدند، جنگ در مواردی باعث ایجاد قوانین و مقررات نوینی می‌شود که هدف آن‌ها قانونمند کردن رفتار متخاصمان و انسانی کردن جنگ است.

حقوق جنگ، حقوق بشردوستانه و قوانین گوناگون، پس از وقوع جنگ‌های مخرب وضع شد که تنها پیامد آن کشتار بی‌رحمانه و تخریب اموال مردم بود. حقوق بشردوستانه همانند حقوق بشر، ریشه در حقوق طبیعی دارد. براساس تعاریف موجود، این حقوق مجموعه اصول و قواعدی را شامل می‌شود که در زمان درگیری‌های مسلحانه بر رفتار طرف‌های درگیر منازعه و همچنین، دولت‌های بی‌طرف حاکم است. هدف از وضع این قوانین رعایت اصول انسانی منازعه و کاهش اثرات زیان‌بار آن است (ارادت، ۱۳۸۳: ۵۰). براساس تعریفی دیگر، حقوق بشردوستانه به بخشی از حقوق بین‌المللی عمومی اطلاق می‌شود که در آن منازعه مسلحانه و رفتار با شهروندان کشورهای درگیر منازعه بررسی می‌شود (شریفی طرازکوهی، ۱۳۷۵: ۷۸).

حقوق بشردوستانه، باعث محدودیت خشونت در منازعه‌های مسلحانه می‌شود و هدف آن حمایت از افراد غیرفعال در جنگ (بیماران، اسیران و افراد غیرنظامی)، محدود نمودن خشونت برای دستیابی به اهداف جنگ، جلوگیری از انتقام‌جویی و آزارهای گوناگون است (راعی، ۱۳۷۹: ۱۵۷). تعریف دیگر اذعان می‌دارد «حقوق بشردوستانه، شاخه‌ای از حقوق بشر است که در منازعه‌های مسلحانه بین‌المللی و داخلی مورد استفاده قرار می‌گیرد» (سلیمی، ۱۳۸۲: ۳۱۷)؛ از این رو، حقوق بشردوستانه علاوه بر منازعه‌های بین‌المللی، درگیری‌های مسلحانه داخلی را برای گروه‌های درگیر (دولت و معارضان یا معارضان با همدیگر) شامل می‌شود.

منازعه‌های مسلحانه

در تبیین عناصر سازنده مفهوم حقوقی جنگ، بر چهار عنصر سازمانی، مادی، معنوی (روان‌شناختی) و غایی تأکید می‌شود (ضیائی بیگدلی، ۱۳۸۰: ۹۵)؛ اما، در میان این عناصر، عنصر سازمانی و یا همان فاعلی نخستین شرط یک جنگ است. به عبارت دیگر، آغاز جنگ نیاز به نبرد نیروهای مسلحانه «کشورها» با یکدیگر دارد (همان: ۴۶).

به‌طور کلی منازعه‌های موجود در نظام بین‌المللی به لحاظ ماهیت و نوع طرف‌های درگیر، به دو گروه منازعه‌های «منازعه‌های مسلحانه بین‌المللی» و «منازعه‌های مسلحانه داخلی» تقسیم می‌شود. هر دو گروه دارای عنصر درگیری مسلحانه و کاربری زور با هدف سیاسی

هستند. تنها تفاوت این دو نوع درگیری مسلحانه در ماهیت و شخصیت حقوقی طرف‌های درگیر است. بدین ترتیب که در گروه نخست، طرف‌های درگیر و یا همان کشورها، مخاطبین اصلی حقوق بین‌الملل هستند و معیارهای سرزمین، حکومت، جمعیت و تاریخ مشخص است. در گروه دوم، طرف‌ها یا یکی از آن‌ها، گروه یا تشکیلاتی است که فاقد ویژگی‌های کشور است.

اصطلاح «درگیری مسلحانه بین‌المللی» در ماده ۲ مشترک کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو چنین تعریف شده است: «این قرارداد در صورت جنگ رسمی و یا هرگونه منازعه مسلحانه که بین دو و یا چند دولت از دول معظم متعهد روی دهد، به اجرا گذارده خواهد شد». همچنین، تعریف اصطلاح «درگیری مسلحانه داخلی» در قسمت «ه» از بند ۲ و بخش «و» ماده ۸ اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی چنین ارائه شده است: «منازعه مسلحانه‌ای که به مدت زیادی در قلمرو دولتی، میان نیروهای حکومت و گروه‌های مسلح سازمان‌یافته اتفاق افتد».

طبق ماده یک پروتکل دوم الحاقی ۱۹۷۷ ژنو، منازعه داخلی باید دو شرط داشته باشد. نخست، نیروی مخالف بر بخشی از سرزمین مسلط شده باشد. دوم، نیروهای مخالف دولت قادر به اجرای پروتکل باشند. تازمانی‌که، دو شرط «تسلط بر بخشی از سرزمین» و «امکان اجرای مفاد پروتکل دوم ژنو» قابل اجرا نباشد، مقررات ماده ۳ مشترک کنوانسیون‌های چهارگانه ۱۹۴۹ ژنو رعایت می‌شود. این ماده تنها از غیرنظامیان و افراد فاقد سلاح حمایت می‌نماید. ماده ۳ مشترک، «تحویلی بنیادی» در حمایت از انسان، در مواقع منازعه‌های داخلی است (ممتاز و رنجبریان، ۱۳۸۴: ۴۰)؛ اما، در صورت وجود دو شرط فوق، ماده یک پروتکل دوم الحاقی ۱۹۷۷ ژنو تنها گروه‌های مخالف و شورشیان را شامل می‌شود و از طرف دولتی حمایت نمی‌کند.

نقض مقررات حقوق بین‌الملل بشردوستانه در جنگ رژیم بعث عراق علیه ایران

در این بخش، سه نمونه از نقض‌های حقوق بشردوستانه از جانب رژیم بعث عراق در زمان جنگ علیه ایران تشریح می‌شود. رژیم بعث عراق در ایام جنگ، بارها تعهدهای خود را در رابطه با «ممنوعیت کاربرد تسلیحات شیمیایی» و «ممنوعیت تعرض به میراث فرهنگی» نقض کرده است که این امر می‌تواند مسئولیت بین‌المللی رژیم بعث عراق را به‌دنبال داشته باشد.

ممنوعیت کاربرد تسلیحات شیمیایی

ممنوعیت استفاده و یا تهدید به کاربرد زور در روابط بین‌المللی (بند ۴ ماده ۲ منشور ملل متحد) نمونه‌ای قاعده‌آمره حقوق بین‌المللی است. همچنین، وظیفه سازمان ملل متحد و رکن اجرایی آن، یعنی شورای امنیت، حفظ امنیت جهانی، مقابله با هرگونه تهدید صلح و اعمال تجاوزکارانه است؛ اما، با وجود این سازمان‌ها، وقوع جنگ‌های مسلحانه امری گریزناپذیر به‌شمار می‌آید. حقوق بشردوستانه بین‌المللی که در قالب اسناد و قواعد حقوق بین‌الملل عرف رسمیت یافته، کاربرد سلاح‌های شیمیایی در جنگ را ممنوع کرده است. سلاح‌هایی همانند بمب اتمی فقرا که تولید و استفاده از آن‌ها به لحاظ فنی و اقتصادی چندان دشوار نیست؛ اما، کاربرد آن قربانیان را زجرکش کرده و قلمرو آثارش غیرقابل کنترل است (زمانی، ۱۳۷۶: ۳۵).

رژیم بعث عراق از اواخر دی ۱۳۵۹ هجری شمسی، یعنی کمتر از چهار ماه پس از آغاز منازعه علیه جمهوری اسلامی ایران، از سلاح‌های شیمیایی استفاده نمود و از زمستان ۱۳۶۱ هجری شمسی تا اتمام جنگ به کاربرد گسترده سلاح‌های شیمیایی علیه نیروهای ایرانی روی آورد. مسئولان جمهوری اسلامی ایران اعتراض‌های خود را به نقض حقوق منازعه‌های مسلحانه و معاهده‌های بین‌المللی توسط رژیم بعث عراق به شورای امنیت سازمان ملل متحد تسلیم می‌کردند (ولایتی، پایگاه خبرگزاری ایسنا، ۱۳۹۷).

با وجود اعتراض‌های مداوم مسئولان جمهوری اسلامی ایران به شورای امنیت و مجامع بین‌المللی مشابه، بر میزان استفاده از سلاح‌های شیمیایی و حمله به مناطق مسکونی روستایی و شهری افزوده شد. براساس نامه ۸۲۷ (به تاریخ ۱۲ آپریل ۱۹۸۸ میلادی) نماینده دائم وقت جمهوری اسلامی ایران به رئیس کنفرانس خلع سلاح، رژیم بعث عراق از ۱۳۵۹ هجری شمسی تا فروردین سال ۱۳۶۷ هجری شمسی بیش از ۲۴۰ مرتبه از سلاح‌های شیمیایی علیه نیروهای نظامی و غیرنظامی ایرانی استفاده نموده است. نتیجه این استفاده، قربانی شدن ده‌ها، صدها و حتی هزاران انسان در هر حمله است.

نقض فاحش و گسترده حقوق در مناطق اشغالی (زمانی، ۱۳۸۱: ۲۵)، حمله به مناطق غیرنظامی و بدرفتاری با اسرای جنگی بخشی از جنایات نیروهای نظامی رژیم بعث عراق در جنگ علیه جمهوری اسلامی ایران است؛ اما، آنچه در تمام جنایات نیروهای رژیم بعث عراق جلب توجه می‌کند، کاربرد سلاح‌های شیمیایی علیه نیروهای نظامی و غیرنظامی ایران است.

در میان جنایات‌های گوناگون صدام حسین، حمله‌های شیمیایی به‌واسطهٔ آسیب‌های گسترده، جایگاه متفاوتی دارد. بر مبنای معاهدات بین‌المللی، تردیدی در خصوص ممنوعیت کاربرد تسلیحات شیمیایی در دههٔ ۱۹۸۰ وجود ندارد. استفاده از تسلیحات شیمیایی در جنگ با ایران، ناقض قوانین بین‌المللی بوده و گستاخانه‌ترین و غیرانسانی‌ترین اقدام رژیم بعث عراق در جنگ محسوب می‌شود.

پیشینهٔ کاربرد سلاح‌های شیمیایی در جنگ‌های بشری به جنگ جهانی اول بازمی‌گردد. با وجود برخی معاهده‌ها و اسناد الزام‌آور، تقریباً تمامی دولت‌های درگیر در این جنگ، اقدام به تولید، انباشت و یا استفاده از این سلاح‌ها کرده‌اند؛ به طوری که، بیش از یک میلیون نفر در جنگ جهانی اول آسیب‌های بسیاری متحمل شدند (Javed, 2001: 44). به دنبال خسارت‌های گستردهٔ این جنگ، فعالان جامعهٔ بین‌المللی تلاش کردند که سازوکار مناسبی برای سلاح‌های شیمیایی ایجاد کنند. سند تدوین شدهٔ مرتبط، پروتکل ۱۹۲۵ ژنو «منع کاربرد گازهای سمی، خفه‌کننده و سایر گازها در جنگ و نبردهای باکتریولوژیک^۱» نام دارد. بر این اساس، دولت‌های متعهد اعلام کردند که ممنوعیت کاربرد سلاح‌های شیمیایی را به‌موجب پروتکل ژنو می‌پذیرند.

البته باید توجه داشت که در پروتکل ۱۹۲۵ ژنو، مقرراتی در ارتباط با ممنوعیت تحقیقات، توسعه، تولید، آزمایش و نگهداری تسلیحات شیمیایی وجود ندارد. همچنین، این پروتکل فاقد هرگونه نظام بازرسی برای تضمین اجرای آن است. دولت ایران و رژیم بعث عراق به ترتیب در سال‌های ۱۹۲۹ و ۱۹۳۱ میلادی، پروتکل ژنو را تصویب کردند.

بر اساس گزارش‌های جنگ، رژیم بعث عراق سالانه میزان کاربرد تسلیحات شیمیایی را افزایش داده است؛ به طوری که، حمله‌های رژیم بعث عراق با حدود ده حمله در سال ۱۳۵۹ هجری شمسی جنگ تحمیلی آغاز شد و در سال ۱۳۶۷ هجری شمسی به حدود ۴۵ حمله را در سال رسید.

بر اساس حقوق بشردوستانه، کاربرد سلاح‌های شیمیایی در منازعه‌های مسلحانه ممنوع است؛ اما، صدام حسین در جنگ رژیم بعث عراق علیه ایران از سلاح‌های شیمیایی برای

1. Protocol for the Prohibition of the Use in War of Asphyxiating, Poisonous or Other Gases and of Bacteriological Methods of Warfare

پیشبرد اهداف و برنامه‌های نظامی خود استفاده نمود. نخستین حمله شیمیایی رژیم بعث عراق به ایران در ۲۳ دی ۱۳۵۹ هجری شمسی (۱۳ ژانویه ۱۹۸۱ میلادی) در منطقه‌ای میان هلاله و نی‌خزر، در پنجاه کیلومتری غرب ایلام رخ داد. در این عملیات، نیروهای ایرانی هدف حمله شیمیایی نیروهای رژیم بعث عراقی قرار گرفتند. دامنه کاربرد سلاح‌های شیمیایی در سال ۱۳۶۰ هجری شمسی و جبهه‌های هوپزه، تپه‌های الله‌اکبر، جسر نادری و خرمشهر توسعه یافت. پس‌از این حملات، رژیم بعث عراق بارها از سلاح‌های شیمیایی علیه نیروهای ایرانی استفاده کرد (درودیان، ۱۳۹۴: ۱۰۳).

براساس گزارش‌هایی که نهادهای بی‌طرف تهیه کرده‌اند، تردیدی وجود ندارد که نیروی نظامی رژیم بعث عراق در جنگ علیه اهداف نظامی و غیرنظامی در ایران، به‌طور مکرر از سلاح‌های شیمیایی در مناطقی همانند آبادان، فاو، کرکوک، اشنویه، سردشت و حلبچه استفاده کرده است. نتیجه استفاده رژیم بعث عراق از سلاح‌های شیمیایی علیه نیروهای ایرانی، قربانی شدن بیشتر از بیست هزار نفر کشته و مجروح شیمیایی تا سال ۲۰۰۲ میلادی است. یکی از نمونه‌های عملیات شیمیایی، حمله به شبه‌جزیره فاو است که در آن ارتش رژیم بعث عراق، بیش از صد تن گاز سارین علیه رزمندگان ایرانی استفاده کرد. نتیجه این اقدام، مصدومان بسیاری بود که تا سه ماه پس از حمله، بر تعداد آن‌ها افزوده می‌شد (UK Report, 2002: 15). در گزارش محرمانه سازمان اطلاعات مرکزی ایالات متحده (سیا)^۱ ذکر شده است که رژیم بعث عراق افزون‌بر گازهای خردل و اعصاب، در سال‌های پایانی جنگ (۱۹۸۸-۱۹۸۶) از گاز سیانید علیه مواضع نظامیان ایرانی استفاده کرده است (Central Intelligence Agency, 1988: 3).

استفاده رژیم بعث عراق از این سلاح‌ها در اسفند ۱۳۶۶ هجری شمسی علیه مردم حلبچه نشان داد که سران این رژیم برای حفظ سلطه خویش از کشتار مردم کشور خود ابایی ندارند. حمله به حلبچه^۲، بخشی از عملیات منظم و گسترده شیمیایی ارتش عراق با عنوان

1. Central Intelligence Agency (CIA)

۲. حلبچه، یکی از روستاهای کردنشین عراق، در نزدیکی مرز ایران است.

«عملیات انفال» بود که به فرماندهی علی حسن‌المجید، معروف به «علی شیمیایی»^۱ انجام گرفت. وی که پسر صدام حسین بود، در فاصله زمانی مارس ۱۹۸۷ تا آوریل ۱۹۸۹ میلادی مسئولیت کلیه سازمان‌های کشوری و لشکری را در مناطق شمالی کردنشین عراق برعهده داشت. به موجب دستوری که علی شیمیایی در تاریخ ۲۰ ژوئن ۱۹۸۷ میلادی صادر کرد، نیروهای تحت امر وی مأموریت یافتند که با استفاده از بمباران‌های شیمیایی، بیشترین تعداد ممکن از افراد حاضر در مناطق ممنوعه را نابود کنند. براساس آمارهای موجود، در عملیات انفال، بیش از صد هزار نفر از غیرنظامیان کرد عراق، کشته و یا ناپدید شدند (Horvitz & Catherwood, 2006: 286).

گزارش دولت انگلستان از وضعیت برنامه تسلیحاتی رژیم بعث عراق حکایت از آن دارد که این رژیم در دهه ۱۹۸۰ میلادی و در اوج فعالیت‌های تسلیحاتی خود، عوامل شیمیایی مختلفی همانند عامل تاول‌زا (گاز خردل) و عامل اعصاب (گاز تابون، گاز سارین و گاز وی‌ایکس) تولید کرده است (Ibid: 73).

نباید از این حقیقت تلخ غافل شد که عدم واکنش مناسب شورای امنیت در قبال تجاوز نظامی رژیم بعث عراق به ایران، نقش انکارناپذیری در ترغیب اشخاص و دولت‌های دیگر به تجهیز شیمیایی این رژیم داشت.

منابع ایرانی تعداد حمله‌های شیمیایی رژیم بعث عراق را در جنگ تحمیلی هشت ساله بیش از ۲۵۲ مورد ذکر کرده‌اند. تعداد حمله‌ها و تنوع عوامل شیمیایی در این جنگ بی‌سابقه بوده است؛ به طوری که، در این مدت بیش از صد هزار ایرانی بر اثر حملات شیمیایی مجروح شدند و یا به شهادت رسیدند.

ممنوعیت تعرض و حمله به میراث فرهنگی

فرهنگ به‌مثابه «شیوه زیست»، در قالب نمادهای مادی و غیرمادی ظاهر می‌شود. ابعاد مادی در صور اموال منقول و غیرمنقول و ابعاد غیرمادی در قالب آداب و رسوم، سنت‌ها، ادبیات عامه و در یک معنا فرهنگ ناملموس ظاهر می‌شود. حقوق بین‌المللی نوین هم‌زمان با جنگ جهانی

1. Chemical Ali

دوم، شکل‌گیری سازمان ملل متحد، تشکیل یونسکو^۱ در ۱۹۴۵ میلادی و تصویب اعلامیه جهانی حقوق بشر در ۱۹۴۸ میلادی، برای حفاظت از میراث فرهنگی مصوب شده است.

در حقوق بین‌المللی ناظر بر حمایت از میراث فرهنگی، تعریف جهانی مشترک و یکسانی از میراث ارائه نشده است؛ از این رو، همواره جدال برای کاربرد عنوان اموال فرهنگی و میراث فرهنگی میان معاهدات بین‌المللی و همچنین، حقوقدانان وجود دارد (Frigo, 2004: 367). از ابتدا در اسناد بین‌المللی، واژه اموال فرهنگی کاربرد داشته است؛ اما، در سال‌های اخیر سازمان یونسکو تمایل بیشتری برای کاربرد عبارت میراث فرهنگی نشان داده است. واژه اموال فرهنگی محدود به اموال منقول نبوده و تمام اجسام فرهنگی را شامل می‌شود؛ اما، واژه میراث فرهنگی دامنه گسترده‌تری دارد و ماهیت‌های غیرملموس فرهنگی، زیرمجموعه میراث فرهنگی قرار می‌گیرد. پیش‌شرط بررسی عمیق‌تر و تمایز دو عبارت بالا از یکدیگر، تبیین کامل مفاهیم فرهنگی است.

آسیب‌های ناشی از جنگ‌های عصر حاضر به میراث فرهنگی ملل درگیر جنگ و تهدیدهای روزافزون تخریب آثار فرهنگی، تاریخی و طبیعی در جنگ‌های احتمالی آینده، حفاظت از میراث فرهنگی و طبیعی کشورها را ضروری نشان می‌دهد. همچنین، افکار عمومی که تخریب آثار فرهنگی کشورها را به منزله صدمه میراث فرهنگی بشری تلقی می‌کنند، تصمیم‌های جدی برای محدود کردن دامنه خسارات جنگ اتخاذ کرده است. توسعه روزافزون کمی و کیفی بی‌سابقه ابزار و ادوات جنگی باعث شده تا بارقه‌های جلوگیری از خسارت جنگ نزد افکار عمومی تشدید شود و در نهایت منجر به توافق‌های بین‌المللی متعددی شود که هر یک واجد ارزش‌های بسیاری است.

آسیب‌های ناشی از جنگ تحمیلی در توجه مسئولان جمهوری اسلامی ایران به اجرای مفاد کنوانسیون ۱۹۵۴ لاهه تأثیر بسیاری گذاشت. در این دوران، بیش از ۲۵۰۰ کیلومتر مرزهای آبی و خاکی جمهوری اسلامی ایران به مدت هشت سال صحنه درگیری مستقیم نظامی بود.

کنوانسیون حمایت از اموال فرهنگی در زمان منازعه‌های مسلحانه در تاریخ ۱۴ می ۱۹۵۴ میلادی از سوی سازمان یونسکو مصوب شد. «از آنجایی که، تمام اموال در فرهنگ جهانی سهم هستند و لطمه به آن‌ها به منزله لطمه به اموال کل بشر است» رویکرد «جهان‌گرایی فرهنگی» در میراث فرهنگی مورد پذیرش قرار گرفته است (Merryman, 1986: 832). کنوانسیون ۱۹۵۴ لاهه بازتابی از عزم جدی برای کاهش آسیب‌های وارده به اموال فرهنگی در جریان منازعه‌ها را نشان می‌دهد. در این کنوانسیون تلاش شده تا چارچوبی جامع پدید آید که باعث کاهش خسارات به میراث فرهنگی در جریان منازعه‌های مسلحانه بین‌المللی و داخلی شود.

در بند ۱ ماده ۴ قرارداد ۱۹۵۴ لاهه، احترام به اموال فرهنگی امری ضروری مطرح شده و طرف‌های قرارداد ملزم به رعایت اموال فرهنگی تمام کشورهای جهان هستند؛ به این معنی که، از اموال فرهنگی استفاده نکنند و یا در معرض تضییع و تفریط قرار ندهند. براساس این قرارداد، کشورها در زمان منازعه متعهد می‌شوند اموال فرهنگی منقول، غیرمنقول، مجموعه‌های تاریخی و فرهنگی را در تمامی سرزمین‌ها محترم شمرده و از هرگونه آسیب به آن‌ها خودداری نمایند و تمام تلاش خود را برای حفاظت از میراث فرهنگی مناطق تحت اشغال به‌کارگیرند. افزون‌بر موارد مذکور، در این معاهده از کشورهای امضاکننده خواسته شده در زمان صلح اقدامات لازم و تمهیدات پیشگیرانه را برای حفاظت از میراث فرهنگی خود فراهم کنند تا در زمان وقوع جنگ، از این آثار به‌خوبی محافظت شود.

در آغاز جنگ تحمیلی، دو کشور ایران و رژیم بعث عراق معاهده ۱۹۵۴ لاهه امضا کرده و به آن پیوسته بودند؛ با این حال، امضای این معاهده باعث نشد تا آثار تاریخی از گزند حمله در امان بماند. در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ هجری شمسی (۲۲ سپتامبر ۱۹۸۰ میلادی)، ارتش رژیم بعث عراق به خاک ایران حمله کرد و طی چند روز، برخی از شهرهای جنوبی ایران را به اشغال خود درآورد. در این حمله از ابزارهای جدید نظامی و بمباران هوایی استفاده شد که نتیجه آن شهادت بسیاری از ایرانیان و تخریب ابنیه تاریخی ایران بود.

دامنه خسارات جنگ تحمیلی محدود به نواحی مرزی نبود و مناطق داخلی کشور در اثر حمله‌های موشکی و هوایی دشمن، آسیب‌های بسیاری متحمل شد. تهاجم کور و گسترده

دشمن به میراث فرهنگی هزاران ساله ایران که بخش مهمی از میراث فرهنگی بشریت است، آسیب‌های جدی وارد کرد.

صدها بنای ارزشمند تاریخی و محوطه‌های باستانی و فرهنگی با ارزش‌های علمی، ملی و تاریخی تخریب شد. مراکز مهم فرهنگی و تاریخی کشور همانند اصفهان، کاشان، شیراز، شوش، دزفول و باختران به کرات آماج حمله‌های کور دشمن قرار گرفت؛ به طوری که، یکی از اصلی‌ترین اهداف فرهنگی دوران سازندگی، مرمت و ساماندهی بافت‌های تاریخی شهرهایی بود که در جنگ تحمیلی مورد تهاجم قرار گرفتند.

استان‌های آذربایجان غربی، کردستان، کرمانشاه، ایلام و خوزستان مرزهای مشترک ایران و عراق است که از ابنیه‌های تاریخی، محوطه‌ها و تپه‌های باستانی فراوانی برخوردارند که برخی از آن‌ها کاوش شده و بخش‌های وسیع دیگری همچنان کاوش نشده، باقی مانده است.

نخستین نشانه‌های سکونت انسان در استان خوزستان به هشت تا ده هزار سال پیش بازمی‌گردد. این منطقه، محل سکونت و فرمانروایی پادشاهان عیلامی، هخامنشی، اشکانی و ساسانی بوده است. خوزستان در دوران جنگ، آسیب‌های فراوان و غیرقابل جبرانی متحمل شد. در این دوره موزه آبادان، تخریب شد. همچنین، شوش، از کهن‌ترین سکونت‌گاه‌های بشری است، بارها تحت حمله قرار گرفت. تپه تاریخی شوش در دوران جنگ زیر آتش توپخانه و حملات هوایی قرار داشت. همچنین، آرامگاه دانیال نبی شوش، آسیب‌های فراوانی دید.

در این دوره، هیئت‌های مختلفی از سوی یونسکو برای بازدید از میراث فرهنگی منحصربه‌فرد و آسیب‌های وارد شده به ایران سفر کردند. گزارش‌های آقایان یاکر^۱، بوشناکی^۲ و هیئت‌های اعزامی نشانگر ابعاد عظیم فاجعه‌ای است که به کشور ایران تحمیل شد (گزارش مأموریت عبدالغنی و لومر، ۱۹۸۵: ۱۵).

هیئت اعزامی در این سفر، ضمن بازدید از اصفهان، دزفول، شوش، چغازنبیل، شوشتر، آبادان، خرمشهر و کرمانشاه به خسارت‌های وارد بر مسجد جامع اصفهان، ساختمان‌های فرهنگی کرمانشاه و دیگر مناطق آسیب‌دیده اشاره کرده‌اند و با نگرش به فرهنگ قدیمی ایران،

1. Yacher
2. Mounir Bouchenaki

برخی از این آسیب‌ها را غیرقابل جبران خاطرنشان نموده‌اند (همان: ۳-۱۲). به‌عنوان نمونه، در قسمتی از این گزارش وضعیت شهر تاریخی دزفول چنین تشریح شده «... چند سالی است که در دزفول بمباران‌های موشکی، هوایی و گلوله‌باران به‌وسیله توپخانه انجام شده است. تاکنون بیش از ۱۵۰ موشک با ذخیره ۷۰۰ تا ۸۰۰ کیلوگرم مواد منفجره به شهر اصابت کرده که حاصل آن‌ها حدود ۵۰۰۰ کشته و مجروح، تخریب ۱۴۵۰ بناهای مسکونی و تجاری بوده است (گزارش جنگ تحمیلی، ۱۹۸۴: ۱۳). در نگاه نخست، نیمی از بافت قدیمی شهر تخریب و یا آسیب‌دیده است (همان: ۵). قسمت تاریخی شهر از خانه‌های سنتی قرون ۱۷ و ۱۸ میلادی تشکیل شده است که حکایت از فرهنگی قدیمی و غنی دارد. متأسفانه این بافت تاریخی با حملات موشکی از بین رفته است». در ادامه این گزارش آمده است «... بیش از ۵۰ درصد مرکز تاریخی شهر دزفول که به‌طورقطع از مهم‌ترین میراث‌های فرهنگی ایرانی است، تخریب شده و حتی اگر به حفظ و یا بازسازی کلیه خانه‌های قدیمی تخریب شده پرداخته شود، دستیابی به بافت تاریخی شهر با خصیصه مهم معماری ناممکن است» (همان: ۶).

حمله هواپیماهای رژیم بعث عراقی در ۱۳ مارس ۱۹۸۵ میلادی به شهر تاریخی اصفهان باعث شد تا قسمتی از مسجد جامع و بافت شهری اطراف آن تخریب شود^۱. با توجه به اینکه میدان نقش جهان از بافت تاریخی برخوردار است و در «فهرست اموال فرهنگی» ثبت شده است، می‌توان مفاد قرارداد ۱۹۵۴ لاهه را بر روی آن اعمال کرد. در زمان آغاز جنگ رژیم بعث عراق علیه ایران، هیچ‌یک از آثار تاریخی و فرهنگی ایران در فهرست آثار تحت حمایت ویژه معاهده لاهه ثبت نشده بود؛ اما، از آنجایی که سه اثر زیگورات چغازنبیل، تخت جمشید و میدان نقش جهان اصفهان در فهرست میراث جهانی سازمان یونسکو به ثبت رسیده بود، تحت حمایت معاهده ۱۹۷۲ یونسکو قرار داشتند.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

نتیجه‌گیری

جنگ رژیم بعث عراق علیه ایران هیچ مبنای حقوقی ندارد و براساس حقوق بین‌المللی، تجاوز محسوب می‌شود. براساس بررسی‌های این مقاله، بی‌توجهی سرکشانه رژیم بعث عراق در

۱. رک. گزارش نماینده دائم جمهوری اسلامی ایران در یونسکو، ۱۴ مارس ۱۹۸۵، آرشیو یونسکو.

جنگ هشت‌ساله، نقض متعدد حقوق منازعه‌های مسلحانه و حقوق بشردوستانه مسئله‌ای است که مسئولیت بین‌المللی رژیم بعث عراق را به‌دنبال دارد. حقوق بشردوستانه بین‌المللی نتیجه تلاش مشترک نسل‌ها و فرهنگ‌های بسیاری است که بر لزوم برقراری توازن میان اهداف بشردوستانه و اقدامات نظامی قانونمند توافق کرده‌اند.

در حال حاضر، دولت درگیر در منازعه حتی اگر عضو کنوانسیون‌های ۱۹۴۹ ژنو هم نباشد، باید مقررات آن را رعایت کند. براساس اسنادی که به‌اختصار ارائه شد، تردیدی درباره کاربرد رژیم بعث عراق از تسلیحات شیمیایی علیه مواضع نظامی و غیرنظامی ایران وجود ندارد. استفاده از تسلیحات شیمیایی در منازعه، به‌طور قطع برخلاف تعهدات بین‌المللی است. در حال حاضر، حمله‌های سرکشانه و عمدی به میراث فرهنگی با تواتری هشداردهنده، تداوم دارد که افزون‌بر سرزمین‌های درگیر، تمام جامعه جهانی را با چالشی جدی روبه‌رو می‌کند.

وجود امکانات وسیع نظامی، وجود بمب‌های دوربرد و اتمی، بیش از هر زمانی ملت‌ها و میراث فرهنگی را در معرض انهدام قرار می‌دهد. این مسئله ضرورت رعایت مقررات بین‌المللی در رابطه با حفاظت از میراث فرهنگی در زمان صلح و منازعه‌های مسلحانه را برجسته‌تر می‌نماید. حمله‌های متعدد رژیم بعث عراق به مناطق مختلف ایران و ایجاد آسیب‌های بسیار به میراث فرهنگی، هشدار جدی به جامعه بین‌المللی است تا با وضع مقررات جامع‌تر، قدرتمندانه‌تر و اجرایی‌تر، از تخریب میراث فرهنگی کشورها در منازعه‌های مسلحانه جلوگیری کند.

پیشنهاد

در پایان، پیشنهاد می‌شود:

۱. ثبت رسمی دعوی (کیفری و مدنی) اسرای جنگی ایرانی علیه رژیم بعث عراق از سوی نظام قضایی با حمایت‌های دیپلماتیک انجام شود.
۲. سازمانی برای پیگیری محاکمه جنایتکاران رژیم بعث عراقی، جبران خسارات اموال و میراث فرهنگی آسیب‌دیده ایران در جنگ تحمیلی، مطالبه غرامت اسرا، مجروحان و شهدای ایرانی تشکیل شود.
۳. سازوکار مناسبی برای محاکمه و مجازات جنایتکاران جنگی رژیم بعث عراقی در مجامع بین‌المللی تشکیل شود.

۴. تلاش‌های دیپلماتیک و رسانه‌ای برای الزام دولت عراق به افشای کامل واقعیت‌های کاربرد تسلیحات شیمیایی انجام شود.

۵. اسامی متهمان جنایات جنگی به کشورهای متعهد به کنوانسیون‌های ژنو برای اجرای ماده ۱۲۹ کنوانسیون سوم اعلام شود.

تلاش مقامات جمهوری اسلامی ایران برای به واقعیت پیوستن پیشنهادهای بالا، افزون‌بر خدمت تاریخی به قربانیان ایرانی جنایات جنگی رژیم بعث عراق، خدمتی به حقوق بین‌المللی بشردوستانه برای تضمین اجرای کنوانسیون‌های ژنو و کمک به دادخواهی خواهد بود.

کتابنامه

منابع فارسی

ارادت، سعید (۱۳۸۳). همگرایی حقوق بشر و حقوق بشردوستانه، نشریه اطلاع‌رسانی حقوقی، شماره ۹، ۵۶-۵۰.

پورمحمدی، نعمت‌الله (۱۳۸۵). حقوق بشردوستانه در جنگ ایران و عراق: مرور رفتار عراق، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ سپاه.

درودیان، محمد (۱۳۹۴). جنگ ایران و عراق؛ موضوعات و مسائل، چاپ دوم، تهران: انتشارات سمت.

دوسوالد- بک، لوئیس (۱۳۷۹). اجرای حقوق بشردوستانه بین‌المللی در جنگ‌های آینده، ترجمه حسین شریفی طرازکوهی، نشریه سیاست دفاعی، شماره ۳۳-۳۲، ۱۰۶-۸۳.

راعی، مسعود (۱۳۷۹). حقوق بشر و حقوق اسلامی، تعارض یا تعامل؟، نشریه معرفت، شماره ۳۶، ۲۷-۱۸.

زمانی، سید قاسم (۱۳۷۶). حقوق بین‌الملل و کاربرد سلاح‌های شیمیایی در جنگ تحمیلی عراق علیه جمهوری اسلامی ایران، تهران: بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس.

- زمانی، سید قاسم (۱۳۸۱). حقوق بشردوستانه بین‌المللی، اشغال سرزمین‌های ایران در جنگ تحمیلی، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهردانش.
- سلیمی، عبدالحکیم (۱۳۸۲). نقش اسلام در توسعه حقوق بین‌الملل، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمت‌الله‌علیه.
- شریفی طرازکوهی، حسین (۱۳۷۵). مجموعه مقالات حقوق جنگ، تهران: دانشگاه امام حسین علیه‌السلام.
- ضیائی بیگدلی، محمدرضا (۱۳۸۰). حقوق جنگ، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی.
- ضیائی بیگدلی، محمدرضا (۱۳۸۲). حقوق بشردوستانه و حقوق بین‌الملل بشر، بررسی تحولات حقوق بشردوستانه بین‌المللی، تهران: نشر نسیم.
- ممتاز، جمشید و رنجبریان، امیرحسین (۱۳۸۴). حقوق بین‌المللی بشردوستانه و مخاصمات مسلحانه داخلی، تهران: نشر میزان.
- ولایتی، علی‌اکبر، روایت آخرین جنایات شیمیایی صدام علیه ایران، پایگاه خبرگزاری ایسنا <https://www.isna.ir/news/97051206338>. (۱۲ مرداد ۱۳۹۷ هجری شمسی).

منابع انگلیسی

- Javed, A. (2001). Chemical Weapons and the Iran-Iraq War: A Case Study in Non-Compliance, *The Nonproliferation Review*, 8 (1), 43- 58.
- Hiro, D. (2008). *The Longest War: The Iran-Iraq Military Conflict*, New York: Rutledge.
- Horvitz, L. A., & Catherwood, C. (2006). *Encyclopedia of War Crimes and Genocide*, New York: Facts on File Inc.
- Donnelly, J. (1998). *International Human Rights, Dilemmas in World Politics*, Colorado: westview press.
- Frigo, M. (2004). cultural property V.cultural heritage: A “battle of concepts” in international law?, *RICR journal*, 86 (854), 367- 378.
- Merryman, J. H. (1986). two ways of thinking about cultural property, *the American journal of international law*, 80 (4), 831- 853.

گزارش‌ها

مأموریت جمهوری اسلامی ایران در ارتباط با اجرای قرارداد ۱۹۵۴ لاهه، تهیه شده توسط الف. عبدالغنی و لومر، از ۳۱ اکتبر تا ۷ نوامبر ۱۹۸۵ میلادی، صفحه ۱۵.

«جنگ تحمیلی»، انتشارات سرفرماندهی ارتش، جلد ۲، ۱۹۸۴، ص ۱۳. طبق این آمار ارقام بدین شرح است: ۷۰۰ کشته، ۳۰۰۰ مجروح، ۵۸۷۶ ساختمان تخریب شده یا خسارت دیده، ۱۲۴۶ مغازه تخریب شده است.

Central Intelligence Agency (1988): 3 , Types of Chemicals Used by Iraq and Simple Defensive Measures Taken by IRGC Forces against Chemical Weapons during Iran-Iraq War, Central Intelligence Agency, Langley VA (1986-88), Report No. 67041:64153 (Section 1.5 (c)).

Protocol for the Prohibition of the Use in War of Asphyxiating, Poisonous or Other Gases, and of Bacteriological Methods of Warfare

UK Government (2002):15, Iraq's Weapons of Mass Destructions: the Assessment of British Government (2002), (Part 1- Chapter 2: "Iraq's Programme: 1971-1988").